

УДК 371.124

Мар'яна Марусинець

ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГА: РЕФЛЕКСИВНИЙ АСПЕКТ

Професійна діяльність є складною ієрархічно організованою спільною діяльністю всіх суб'єктів навчально-виховного процесу. Тож педагог перебуває у двох станах: як діяч-керівник педагогічного процесу і як рефлексуючий суб'єкт, котрий усвідомлює, що відбувається, розуміє, оцінює, коригує поведінку з огляду на власні цілі і цілі інших партнерів педагогічної взаємодії.

Особливості рефлексії у професійній діяльності зумовлені наявністю принаймні двох суб'єктів діяльності (учня як об'єкта діяльності учіння і водночас суб'єкта пізнання та вчителя як суб'єкта навчальної діяльності і водночас об'єкта пізнання з боку учня).

Тому сучасний вчитель – це підготовлений вчитель до вивчення, аналізу й прогнозування розвитку особистості учнів, до здійснення комплексних перетворень в освітній системі, до подолання суперечностей її розвитку. Наразі процеси рефлексивного управління, які більшою чи меншою мірою властиві різним професіям, у професійно-педагогічній діяльності набувають статусу обов'язкових. Тут рефлексія є основним механізмом педагогічної взаємодії, процесу рефлексивного управління діяльністю учнів. Вона може реалізуватися за певних умов, коли, з одного боку, вчитель буде уявляти й осмислювати картину внутрішнього світу учня, з другого – регулювати активність учня і власну самоактивність з метою розвитку всіх суб'єктів навчально-виховного процесу [4].

Якщо педагог стає суб'єктом професійної діяльності, яка самоорганізується, його характеризують такі якості:

1) здатність не лише привласнювати світ предметів та ідей, а й перетворювати їх, створювати нові;

2) усвідомлення і сприйняття задач, установок діяльності на всіх етапах її здійснення, здатність і прагнення особистості самостійно їх визначати за потреби;

3) здатність до морального вибору в ситуаціях колізій, прагнення визначитись, обґрунтувати вибір, використовуючи ресурси свого «Я»;

4) здатність до рефлексії, потреба в ній як умові усвідомленого регулювання своєї поведінки, діяльності відповідно до бажань і цілей, з одного боку, і усвідомлення меж «власної несвободи», з другого;

5) активна професійна позиція, прагнення і здатність ініціативно, критично й інноваційно рефлексувати результати діяльності і відносин;

6) спрямованість на саморозвиток;

7) внутрішня незалежність від «зовнішнього світу», незалежність не в сенсі його ігнорування, а в стійкості поглядів, переконань, смислів, їх

корекція, зміни відповідно до вимог ситуації;

8) творчий потенціал, унікальність, неповторність тощо [5].

Отже, згідно із сучасною освітньою парадигмою вчитель є самоорганізованим суб'єктом, якому властиві системні якості:

1) «інтегративна активність» (К. Абульханова-Славська [1], В. Сластьонін, В. Єлісєєв [6]), що передбачає діяльну позицію особистості в усіх її проявах, зокрема в творчості;

2) спрямованість як динамічна ієрархія сенсоутворювальних цінностей і мотивів, які складають мотиваційно-ціннісну сферу особистості;

3) здатність до рефлексії – усвідомлення, осмислення, прогнозування процесу і результатів діяльності;

4) відповідальність і самостійність як організація, регуляція і регламентація поведінки;

5) здатність до самореалізації та самовизначення в світі.

Зазначимо, що професійна діяльність учителя полягає в постійному рефлексивному аналізі педагогічних ситуацій, розумінні контексту як власних дій, так і дій іншої людини. Тому розвинена рефлексивна спроможність має бути характерною рисою педагога-професіонала.

Зазначені характеристики окреслюють поле суб'єктної педагогіки, яка переважно зумовлює самовизначення фахівця в ситуаціях його особистісного розвитку та професійного зростання. Звідси сучасна парадигма професійної освіти вважає механізмами перетворення особистості людини – майбутнього фахівця самовизначення і самоідентифікацію, свободу самовираження, вибір оптимальних стратегій життєвого шляху.

У зв'язку з цим, як стверджує О. Пехота [3], у вищих педагогічних навчальних закладах необхідно створювати умови для виховання творчої особистості, що свідомо бере на себе відповідальність за свій теперішній і майбутній фаховий розвиток. На наш погляд, важливою умовою забезпечення такого процесу навчання у педагогічних навчальних закладах є його спрямованість на формування професійної рефлексії майбутніх учителів. Адже освітній ефект залежить від рівня самопізнання особистості, тому засвоєння знань повинно завершуватися не лише їх узагальненням і систематизацією, а й рефлексією суб'єктів навчально-виховного процесу.

У цьому контексті професійна рефлексія педагога визначається як якісна характеристика суб'єкта педагогічної діяльності, що перетворює довкілля; носія свідомості й самосвідомості, який усвідомлює специфіку свого професійного «Я», осмислює процес і результати педагогічної діяльності, аналізує стиль своєї діяльності і стиль діяльності учнів, оцінює адекватність обраної стратегії, аналізує і виправляє недоліки з метою підвищення ефективності вирішення творчих педагогічних завдань.

За результатами дослідження С. Максименка у професійно-

педагогічній діяльності рефлексія необхідна як у процесі безпосередньої практичної взаємодії вчителя з учнями, коли вчитель прагне адекватно зрозуміти і цілеспрямовано регулювати вчинки, почуття і мислительні процеси школярів, так і в процесі проектування діяльності учнів, коли вчитель визначає мету навчання і виховання, засоби їх досягнення з огляду на індивідуально-психологічні особливості і можливості розвитку школярів, а також самоаналізу й самооцінки вчителем власної діяльності як її суб'єкта [2].

Педагогічна діяльність вчителя передбачає виокремлення таких основних аспектів професійної рефлексії, як:

а) виявлення педагогом особливостей процесу усвідомлення власної діяльності під час прийняття і реалізації рішень;

б) усвідомлення процесу перебігу кооперованої діяльності учасників колективних процедур та ухвалення відповідних рішень задля її координації і успішного виконання;

в) формування у фахівця установок на суб'єктність навчально-професійної діяльності.

Отже, професійна рефлексія вчителя складається з двох взаємозалежних підсистем. Перша – це сукупність уявлень фахівця про особливості ефективної професійної діяльності. Друга – сукупність уявлень про себе як суб'єкта професійної діяльності, наявність професійно значущих особистісних якостей (рефлексивність, емпатія, компетентність, здатність до аналітичної діяльності, багатий активний словник, дивергентність мислення, творчість, гнучкість тощо), їх сформованість, а також визначення способів їх розвитку і корекції.

У межах першої підсистеми здатність до рефлексії може виявлятися у відображенні свого стилю діяльності та його співвіднесенні з діяльністю учнів, в оцінці адекватності обраної стратегії, корекції педагогічного процесу. Тут рефлексія є основним механізмом осмислення професійних успіхів і невдач, особистісних досягнень педагога. У разі виникнення труднощів педагог завдяки рефлексивним процесам не лише перебудовує свої дії, а й прогнозує їх можливі зміни.

За допомогою рефлексії у межах другої підсистеми вчитель об'єктивує окремі власні інтелектуальні та емоційні операції, стани й переживання. У результаті рефлексія, перетворюючись у механізм самоаналізу, стає інструментом самоконтролю, дає можливість особистості, яка усвідомлює себе, відстежити ті чи інші стани, відносини власного суб'єктивного світу.

У способі вирішення професійних задач мислення педагога нерозривно пов'язано з осмисленням, переосмисленням, відкриттям нового для себе, проектуванням особистісного сенсу щодо реального педагогічного процесу. Фактично, професійна рефлексія спрямована на самоорганізацію через осмислення педагогом себе й своєї професійної діяльності загалом як способу здійснення свого цілісного Я.

Прагнення педагогів зрозуміти сутність своєї професійної діяльності, її пріоритетні завдання, визначити адекватні засоби їх ефективного використання, дає змогу об'єднати зусилля у вирішенні професійних завдань через взаєморозуміння суб'єктів педагогічної діяльності.

Для педагога рефлексія є також способом професійної діяльності, що уможлиблює знаходження засобів саморозвитку, коригування своєї поведінки, діяльності, відносин у педагогічній взаємодії. Успішна реалізація їх багато в чому залежить від рефлексивності як властивості особистості, яку в контексті професіоналізації найчастіше розуміють як здатність до осмислення власного професійного досвіду, зокрема здатність педагога уявити собі сформовану у вихованця ситуацію, а також бачення педагогом себе очима вихованців у різних ситуаціях.

Професійна рефлексія містить у собі також готовність діяти в ситуаціях з високим ступенем невизначеності, гнучкість у прийнятті рішень, прагнення до реалізації нововведень й інновацій, спрямованість на пошук нових, нестандартних засобів розв'язання професійних завдань, здатність переосмислювати свій професійний і особистісний досвід. Кожна складова навчальної діяльності, яку організує педагог, пов'язана з визначенням, опрацюванням, обміном інформацією та прийняттям відповідних рішень, необхідністю моделювати діяльність, за альтернативних рішень.

Так, планування передбачає прогнозування перебігу та результатів діяльності, можливих перебігу подій, що ґрунтуються на випереджувальному відображенні й неможливі без рефлексивних процесів.

Мотивація як процес створення внутрішнього спонукання до рефлексивної діяльності передбачає вивчення і врахування вчителем індивідуальності учнів, їхніх потреб, стану, інтерпретацію поведінки в різних ситуаціях, що також вимагає високого рівня розвитку рефлексивних здібностей. Необхідно так поставити перед учнем мету діяльності, щоб він сприйняв її як свою власну, а для цього потрібне вміння стати на позицію учня (децентрація), зрозуміти його реакцію, що є професійно важливою рисою педагога.

На етапі організації навчальної діяльності також необхідно всебічно аналізувати ситуацію, окремі її параметри, прогнозувати перебіг майбутніх подій, раціонально розподіляти свій час (самоменеджмент). При цьому важливо виокремлювати професійно важливі риси, що дозволяють успішно здійснювати таку організаційну діяльність. Цікавими у цьому контексті є результати досліджень, здобуті І. Мангутовим, Л. Уманським, Г. Фахретдинова щодо специфічних особистісних характеристик вчителя як успішного організатора [7]. Виділяють наступні характеристики професійної діяльності:

1) психологічна вибірковість як вміння швидко і глибоко вникати в психологію іншої людини, зрозуміти її, відповідно змінюючи тон і форму спілкування, засоби і методи впливу. Це виявляється через: а) частотність фактів швидкого, одночасного, «згорнутого» відображення психічних

властивостей і станів інших; б) співпереживання людиною того, що переживають і почувають інші люди; в) вибірково-психологічну пам'ять і спостережливість; г) схильність до аналізу пояснення поведінки і вчинків інших людей; д) здатність подумки уявити себе у позиції іншої людини, запитуючи себе «А як би я вчинив будучи в ситуації?»;

2) практично-психологічний розум як здатність знаходити найкраще практичне застосування здібностей кожної людини залежно від її індивідуально-психологічних особливостей, примножувати можливості колективу з огляду на особливості взаємин; при цьому «кооперативна рефлексія» виявляється в: а) доцільному розподілі обов'язків членів колективної діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей кожного; б) швидкого узгодження психічного стану, настрою людей і умов діяльності; в) урахуванні можливостей впливу особистих симпатій і антипатій під час згуртування для виконання спільної діяльності та ін. [7];

3) психологічний такт як здатність при встановленні взаємин з людьми швидко знайти тон, форму спілкування, зважаючи на психологічний стан та їхні індивідуальні особливості.

Чітко виявляються рефлексивні процеси в контролювальній складовій професійної діяльності як функції зворотного зв'язку. Вона реалізується шляхом: а) визначення конкретних цілей, яких потрібно досягти до певного терміну виконання завдання; б) визначення досягнутого та його порівняння з очікуваним результатом; в) прогнозування потрібних дій для корекції виявлених відхилень.

При цьому важливим є вміння педагога знаходити причини відхилень, адже людина, яка називає 15 причин помилок, діє більш ефективно, ніж та, що знаходить одну–дві причини.

Однак рефлексія є не лише зворотним зв'язком подібно до того, як звичайне дзеркало, що відображає зовнішність людини. Це засіб, за допомогою якого цей зворотний зв'язок можна здійснити і усвідомити. Цей процес пов'язаний із внутрішнім перетворенням – осмисленням і переосмисленням стереотипів та їх евристичним перетворенням, аж до появи нових креативно-інноваційних змістів свідомості. Тому рефлексія виконує важливу роль у контролювальній функції, адже, перебуваючи в зовнішній щодо самого себе позиції, людина не лише думає, а й спостерігає за тим, як вона думає, не лише робить щось, а й контролює свої дії.

Рефлексивні процеси виявляються і в оцінювальній діяльності. При цьому слід зазначити, що емпіричні дані свідчать про переважно негативний вплив упевненості суб'єкта на зміст оцінки. Оскільки невпевнені люди більш аналітичні, вдумливі, розглядають протилежні погляди, аналізують різні деталі, залучають більше інформації, готові до перегляду своїх оцінок, їх виправлення. Недостатнє вміння володіти собою, несформованість навички замислюватися над тим, що відбувається, можуть значно знижувати ефективність педагогічної діяльності, і, в

кінцевому рахунку, спричинювати професійні деформації особистості.

Отже, в узагальненому сенсі є всі підстави визначати рефлексивний складник як системоутворювальний чинник професіоналізму, що характеризується сукупністю здібностей, способів і стратегій, що забезпечують усвідомлення і подолання стереотипів особистісного досвіду й діяльності педагога завдяки їх переосмисленню, пошуку інновацій для подолання проблемних ситуацій, які виникають у процесі професійної діяльності педагога. У такому сенсі професіонала характеризує рівень рефлексивної культури. Рефлексивна культура, на думку В. Сластьоніна та В. Єлисеєва, являє собою інтегральне особистісне утворення, що складається з рефлексивності професійно-особистісного та ціннісно-смыслового потенціалу, відповідальності як критерію соціальної та професійної зрілості педагога, які є адекватними природі педагогічної діяльності і такими, що склалися в результаті внутрішньої активності її суб'єкта [5; 6].

Стосовно рефлексивної культури студента дослідники виокремлюють дещо інші компоненти: когнітивно-процесуальний, особистісний і оцінний, кожен з яких характеризується певним складом знань, умінь і здібностей. Когнітивний компонент, зокрема, містить систему загальних знань про рефлексію, рефлексивну діяльність. Процесуальний компонент містить таку систему рефлексивних знань і навичок, які формуються і розвиваються у процесі діяльності. Цей компонент дає змогу самостійно аналізувати та контролювати свою діяльність за різними напрямками: аналіз відповідності змісту діяльності поставленим завданням (самоконтроль); аналіз ефективності методів, способів, що застосовуються студентом, причин успіхів і невдач, помилок у процесі навчання (самоаналіз), аналіз досвіду своєї діяльності (готовність до самовдосконалення, самовиховання); планування подальшої діяльності відповідно до результатів попередньої (готовність до самоосвіти) та ін.

Особистісний компонент рефлексії вчені пов'язують із поняттям «здібності», які забезпечують високі досягнення в діяльності та формуються на основі знань: наприклад, здібність занурюватися у внутрішній світ особистості, спостережливість, педагогічна уява, здатність до розподілу уваги одночасно між кількома видами діяльності. Оцінний компонент характеризується оцінкою навколишніх ситуацій і рівнем власної самооцінки майбутнього вчителя. При цьому прояви рефлексивної культури можливі на кількох стадіях:

1) рефлексивного аналізу – описується суб'єктивний досвід учнів і переосмислюється особистий досвід у певному виді діяльності, коли полем взаємодії є спільна діяльність учня і вчителя з питань актуалізації та аналізу суб'єктивного досвіду;

2) конструктивно-орієнтаційна стадія, коли на основі даних аналізу створюють такі ситуації, що стимулюють учнів до самовизначення (проблемна конфліктна ситуація, творча криза, коли учень, розуміючи, що

досвіду недостатньо, схиляється до спільного розв'язання);

3) стабілізації, коли вчитель підтримує діяльність учня на основі систематичного зворотного зв'язку через систему різнопланових організаційних дій контролю і регулювання (під час закріплення матеріалу), коли учень відповідає на запитання: що я зробив сам? які були труднощі? де саме? чи потрібна допомога товаришам? чи досяг мети уроку? де відчував проблеми?;

4) системної рефлексії, що передбачає: а) рефлексію учнями свого навчального досвіду; б) рефлексію навчальної діяльності; в) рефлексію вчителем спільної діяльності: своєї діяльності та діяльності учнів; г) рефлексію взаємодії з іншими суб'єктами навчально-виховного процесу.

Відтак, професійну рефлексію ми визначаємо як єдність трьох сфер: пізнання, дії і переживання і розуміємо як процес самопізнання в якості професіонала, здатного до аналізу професійно-особистісних знань, поведінки, переживань у зв'язку з професійною педагогічною діяльністю; усвідомленням того, як його сприймають й оцінюють інші суб'єкти навчально-виховного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Типологический поход к личности профессионала / К. А. Абульханова-Славская // Психологическое исследование проблемы формирования личности профессионала : сб. науч. трудов / [под ред. В. А. Бодрова]. – М. , 1991. – С. 58–67.
2. Максименко В. Рефлексія – шлях до продуктивного самовизначення / В. Максименко // Психолог. – 2005. – № 1. – С. 19–22.
3. Пехота О. М. Підготовка майбутнього вчителя як система особистісно-професійного розвитку: концепція, структура, зміст, технології / О. М. Пехота // Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства : міжнар. наук.-теор. конф. до 80-ї річниці НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. – Вип. 2. – 225 с.
4. Савченко О. Новий етап розвитку шкільної освіти і підготовка майбутнього вчителя / Олександра Савченко // Шлях освіти. – 2003. – № 3. – С. 2–6.
5. Сластенин В. А. Рефлексивная культура учителя как субъекта педагогической деятельности / В. А. Сластенин, В. К. Елисеев // Педагогическое образование и наука. – 2005. – № 5. – С. 37.
6. Сластенин В. А. Готовность педагога к инновационной деятельности / В. А. Сластенин, Л. С. Подымова // Педагогическое образование и наука. – 2000. – № 1. – С. 32–37.
7. Фахретдинова Г. Р. Рефлексия как средство становления личности профессионала / Г. Р. Фахретдинова // Психология обучения. – 2008. – № 11. – С. 4–18.